

Interculturalidade e fin da discriminación racista e xenófoba



UN PROYECTO DE:



NOVACT

CON LA FINANCIACIÓN DE:



MINISTERIO
DE ASUNTOS EXTERIORES, UNIÓN EUROPEA
Y COOPERACIÓN



Interculturalidade e fin da discriminación racista e xenófoba

I. Introducción

Este manual forma parte do proxecto «SI Á PAZ. Mocidade pola paz sostible e a cidadanía global», financiado pola Agencia Española de Cooperación Internacional para el Desarrollo («Axencia Española de Cooperación Internacional para o Desenvolvemento», AECID) e executado de forma conxunta polo Movemento por la Paz, el Desarme y la Libertad (Movemento pola Paz, o Desarmamento e a Liberdade, MPDL) e o Instituto NOVACT de Noviolencia (Instituto NOVACT de Non-violencia).

Intégrase nun conxunto de cinco guías que se deseñaron para dar algunhas respostas e suscitar novas dúbidas a profesionais da educación que se preguntan que lle preocupa ou interesa á mocidade en relación coas ameazas actuais para a paz, a súa comprensión dos distintos elementos que a compoñen, como se mobilizan, ou de que forma, desde a educación, se poden fomentar na mocidade os valores, actitudes, coñecementos e habilidades dunha cidadanía capaz de pensar de maneira global e motivada para actuar localmente como protagonista e transmisora da Cultura da Paz (CP).

Esta colección de manuais, que elaborou a Fundación Cultura de Paz coa achega e supervisión do MPDL e NOVACT, aborda distintos eixes que constitúen a Cultura de Paz e que son fundamentais para a resolución non violenta de conflitos: igualdade de xénero, convivencia intercultural, erradicación da pobreza, desenvolvemento sostible e xustiza medioambiental, ou a defensa dos dereitos humanos nun sentido amplo. Os temas nos que se centran xorden das necesidades educativas, intereses e preocupacións da mocidade de entre 11 e 25 anos (coa participación minoritaria de persoas de ata 39 anos), vinculadas a espazos de educación formal, informal e non formal en cinco territorios de España (Cantabria, Cataluña, Comunidade Valenciana, Comunidade de Madrid e Extremadura), que se detectan nun proceso de diagnóstico previo. Os resultados recompiláronse nun informe que realizou a Fundación Cultura de Paz e están dispoñibles na seguinte ligazón: https://www.mpdl.org/sialapaz/06_Informe%20de%20diagn%C3%B3stico%20final.pdf.

En canto á súa estrutura, este manual organízase en varios apartados que van do xeral ao particular. Tras describir o eixe sobre o que se constrúe e no que se centrará a Cultura de Paz, preséntanse as realidades e os retos que se identificaron no diagnóstico

que se mencionou respecto ao fin das discriminacións de motivación racista ou xenófoba e á construción de sociedades orgullosamente interculturais. A continuación, expóñense experiencias de boas prácticas dedicadas a fomentar a implicación da mocidade en procesos de construción da paz, que se desenvolveron en diferentes delegacións internacionais do MPDL e NOVACT. Algunhas delas detállanse como dinámicas grupais co fin de inspirar e aportar recursos metodolóxicos concretos. Posteriormente, inclúense recomendacións pedagóxicas e estratexias xerais que poden facilitar o labor educativo neste tema en diversos contextos. Finalmente, ofrécese un glosario de termos clave que apoia a comprensión e o uso do manual.

En definitiva, este manual non é só un marco de referencia, senón tamén unha ferramenta práctica e sinxela para axudar ás persoas que educan na construción de alternativas sostibles e xustas. Queremos que sexa un recurso vivo que inspire procesos colectivos de aprendizaxe, acción e esperanza, xa que outros futuros son posibles.

II. Descripción da temática

Construír unha Cultura de Paz require o recoñecemento total da diversidade cultural, étnica e racial que conforma as nosas sociedades. **A interculturalidade non se limita á coexistencia pacífica entre culturas, senón que se basea no diálogo transformador entre elas e precisa o recoñecemento, reciprocidade e respecto mutuo, ademais da igualdade de oportunidades para a participación social significativa, non simbólica, de todas elas.** Este enfoque permite xerar expresións culturais compartidas, superando prexuízos e estereotipos, e construír unha cidadanía plural baseada na empatía, a responsabilidade conxunta e os dereitos humanos.

O encontro intercultural **pode ser un reto como resultado da confluencia de visións e prácticas diferentes, e implica aprender a vivir xuntos, coas nosas semellanzas e diferenzas.** Non se trata, en ningún caso, de fomentar que un grupo minoritario ou non dominante deba esquecer a súa identidade cultural primaria ou reducila ao espazo privado, só para imitar ou fusionarse no terreo público coas expresións culturais do grupo maioritario ou dominante. Trátase de recoñecer que somos humanamente diferentes pero socialmente iguais, polo que non buscaremos homoxeneizarnos, senón celebrar que cada persoa poida expresar as súas múltiples identidades libremente e favorecer que todo o mundo sinta que participa e que está representado en calquera ámbito da sociedade, eliminando todas as posibles barreiras.

Construír unha sociedade diversa, acolledora e pacífica lévanos á necesidade de acabar coa dicotomía existente entre «nós» e «eles», de acabar coa diferente valoración que se lle outorga a ese grupo étnico-cultural dominante nun contexto particular e que se proclama a si mesmo superior e todos os grupos minoritarios ou non dominantes que se consideran os «outros». Isto tamén require dismantelar narrativas que asocian a

migración ou a racialización co perigo e **promover un sentido de pertenza compartido que fortaleza a cohesión social fronte á xenofobia e o racismo.**

Con todo, nos contextos que están marcados por desigualdades estruturais, **non chega con celebrar a achega mutua que representa a diversidade: tamén é necesario denunciar e desmontar os sistemas que producen e manteñen a exclusión, a discriminación e a violencia dirixida ás persoas que pertencen a grupos orixinarios, étnicos ou culturais minoritarios ou non dominantes.** O racismo sistémico opera mediante leis, prácticas institucionais, narrativas mediáticas e actitudes e discursos sociais que outorgan vantaxes e privilexios a uns grupos mentres a outros lles quitan oportunidades e dereitos. Como se indica no «Plan Estratégico 2022-2026» («Plan Estratégico 2022-2026») do MPDL, «a todos os estratos da sociedade lles afectan, en maior ou menor medida, as actitudes que fomentan o rexeitamento do diferente. Este é o resultado máis visible da implementación dunhas narrativas que criminalizan ás persoas que non son, pensan, actúan ou se comportan segundo os parámetros sociais e culturais que establecen as esferas dominantes». As persoas racializadas (aquelas que se perciben como diferentes pola súa orixe, cor de pel, cultura ou trazos fenotípicos) son as máis afectadas por este trato desigual, opresivo e discriminatorio que exercen diversos axentes sociais e que limita as súas oportunidades igualitarias de acceso á educación, ao emprego, á vivenda ou á participación política, entre outras, e que pode chegar a ser todo tipo de violencia.

A loita contra a discriminación implica necesariamente, polo tanto, adoptar unha perspectiva antirracista e antixenófoba que cuestione e critique as estruturas de poder existentes e que recoñeza ás persoas que se silenciaron historicamente, para transformar estas estruturas opresoras e discriminatorias. Este movemento busca erradicar todas as formas de racismo (institucional, social ou simbólico) e abrir espazos para unha convivencia baseada na xustiza, na igualdade, na memoria e na reparación.

A paz duradeira só é posible cando todas as persoas se senten recoñecidas, valoradas e protexidas. Apostar pola interculturalidade e a loita contra a discriminación é, en definitiva, apostar por unha sociedade máis xusta e verdadeiramente democrática.

III. Realidades e retos no traballo coa mocidade nesta temática segundo o noso diagnóstico

Antes de presentar con detalle as experiencias educativas que esperamos que resulten inspiradoras para o noso labor como educadoras e educadores xuvenís, compartimos algunhas das conclusións destacadas que identificamos no diagnóstico mencionado.

Ao preguntar polas comprensións, intereses e preocupacións relacionadas co encontro entre culturas e as discriminacións racistas e xenófobas que operan no mundo das

persoas participantes neste diagnóstico, identificouse unha comprensión compartida do que implica a convivencia intercultural, moi similar á das organizacións que lideran este proxecto. O 85,5 % das persoas participantes afirma que esta convivencia se basea no respecto e a aceptación das diferenzas para non deixar a ninguén fóra. Do mesmo xeito, o 56 % non estaba de acordo coa afirmación de que un dos principais problemas das nosas sociedades é que as persoas migradas non queren adaptarse. Con todo, observouse que o 7,3 % se resiste a interactuar con persoas doutras culturas e expresa medo a perder a súa identidade.

Aínda que os resultados anteriores poden estar influenciados polo efecto da desexabilidade social, suxírense que **se afianzou maioritariamente un discurso educativo e mediático que valora de xeito positivo a diversidade cultural, que entende que o encontro require un esforzo de adaptación por parte de todas as partes implicadas e que aposta por que o encontro intercultural se basee en asegurar a participación social de todas as culturas en igualdade de condicións e nun intercambio mutuo.** Tamén é posible que esta noción estea influenciada por experiencias cotiás de convivencia directa e positiva entre culturas en contextos escolares, veciñais ou dixitais.

Pero non podemos ignorar o feito de que existe **unha minoría que percibe a diversidade como unha ameaza e asocia a migración cunha perda de tradicións ou coa alteración dunha suposta «orde cultural» nacional.** Este resultado pode ser consecuencia de discursos supremacistas ou narrativas que seguen a transmitir que calquera conxunto cidadán nacional debe resultar homoxéneo para garantir a convivencia. Esta conclusión mostra que aínda queda moito traballo por facer para fomentar que todas as persoas recoñezan e integren as diferentes identidades culturais múltiples, sen medo a perder unha por encontrarse con outras.

Tamén **se observa un gran descoñecemento das condicións comúns reais das persoas migradas,** sobre todo as que se atopan na sociedade de acollida. O 40,9 % das persoas participantes **descoñece o funcionamento das axudas sociais e económicas existentes que se ofrecen** para calquera cidadán ou cidadá en situación de vulnerabilidade, así como as específicas para as persoas solicitantes de protección internacional ou asilo ou a menores migrantes que veñen acompañados ou non, e a súa repercusión ao facilitar que unha persoa migrada neste estado poida incorporarse ou non ao sistema laboral. Ademais, o 61,4 % das persoas enquisadas descoñece se son certas ou non as loíadas que se difundiron sobre o tipo de axudas económicas que supostamente o Estado español puxo recentemente a disposición da infancia migrada non acompañada. Estes datos revelan unha importante fenda informativa respecto ás realidades sociais, económicas e administrativas das persoas migrantes, o que crea un terreo fértil para a difusión de loíadas sen fundamento.

Porén, vemos que **unha gran parte das persoas participantes no diagnóstico (88 %) rexeita os discursos xenófobos e supremacistas brancos máis explícitos e recoñecen que en España si que hai racismo e xenofobia,** e o 53 % considera falsa a vinculación

que se fai frecuentemente entre a infancia estranxeira non acompañada e a perigosidade.

Retos educativos identificados

Tomando estas conclusións como referencia, os retos que identificamos no labor educativo de impulsar a motivación e as capacidades da mocidade para asumir a responsabilidade na construción de sociedades orgullosamente interculturais onde non existan discriminacións por motivos racistas ou xenófobos son os seguintes:

1.- Promover unha reflexión sobre o significado da convivencia que vaia máis alá da súa vinculación coa tolerancia e o respecto, que, sen máis elementos, pode levar á construción de relacións de coexistencia pero sen interacción nin intercambio real entre grupos culturais diferentes. Polo tanto, propónse invitar a coñecer en profundidade a realidade doutras culturas (para combater a ignorancia que se atopa tras o racismo e os prexuizos), a colaboración e o **recoñecemento da diversidade como riqueza e a cuestionar o racismo e a xenofobia como violencia cultural que impón un discurso interesado das clases privilexiadas.**

2.- Visibilizar realidades como as das persoas menores non acompañadas ou tratar a situación económica e laboral das persoas migradas e a súa dificultade de acceso ás axudas. Do mesmo xeito que se fai nos territorios, é importante **combater os prexuizos que nacen da ignorancia mediante encontros con esas persoas descoñecidas**, a colaboración con colectivos que defenden os seus dereitos e o deseño de espazos ou accións conxuntas.

IV. Boas prácticas

Presentamos a continuación unha serie de experiencias dedicadas a fomentar a participación da mocidade en procesos de construción da paz, que están centradas na interculturalidade, que equipos dalgunhas das delegacións internacionais do MPDL e NOVACT destacan, e esperan que resulten inspiradoras para as persoas que teñamos este manual nas nosas mans.

As boas prácticas que se recolleron nos territorios demostraron resultar útiles para promover a convivencia entre diferentes culturas e persoas de diferentes ámbitos nun contexto de moita polarización, prexuizos e descoñecemento da realidade das persoas que se consideran erroneamente como «os outros». En especial, destacan as experiencias no Kurdistán e Tunisia como vehículos e exemplos de éxito neste ámbito. Con elas, conseguiuase que participaran persoas que doutro xeito nunca se coñecerían nun proxecto común mediante diálogos, encontros e debates para facer avanzar o proxecto.

Kurdistán

Campaña «I am for peace» («Estou a favor da paz»)

Temática(s) da CP que traballa		Igualdade de xénero e prevención das violencias
		Coidado do medio ambiente
	x	Defensa dos dereitos humanos
	x	Interculturalidade e loita contra a discriminación
		Loita contra a pobreza
	X	Non-violencia/afrontamento pacífico de conflitos/outros contidos específicos
Outras temáticas, que inclúe	Ningún	
Obxectivo(s):	Ante a expansión do discurso de odio, débense crear espazos para o diálogo, promover o respecto mutuo, salientar as diferenzas culturais e apoiarse en líderes relixiosos, sociais ou influenciadores cun papel activo na comunidade para así xerar un debate con respecto, un espazo seguro para escoitar e no que se fale e conte o que está a acontecer. Implicar ás autoridades locais para demostrar que as opinións da mocidade e das mulleres son igualmente válidas.	
Poboación obxectivo ou especificamente vinculada	Mulleres e mocidade (17 e 18 anos).	
Localización ou zona de intervención	Kurdistán sirio	
Algún dato clave que nos permita coñecer mellor o estado no que se atopa no teu contexto a temática ou o eixe da Cultura de Paz na que se centra esta experiencia?	No nordeste de Siria, falar de paz é complicado. Resulta difícil imaxinar a súa construción. Con todo, coa caída de al-Assad, era necesario. Atopámonos nun contexto de urxencia, onde as comunidades senten que é importante facer algo, pero a situación económica cada vez é peor e predomina a angustia polo futuro moi próximo. Nesta situación de frustración, observouse unha escalada de odio en Facebook, dirixida a persoas por pertencer a outra relixión.	

	Por outra banda, é importante salientar que, neste contexto, vívese e trabállase en comunidade, que hai un espazo compartido entre homes e mulleres e que todo se decide de maneira conxunta. Un destes espazos de encontro, diálogo e toma de decisións son as comunas. Estas non dependen tanto do autogoberno (que só recoñece Cataluña). Constitúen un organismo moi próximo á xente e existe unha por cada barrio. Cando se producen problemas na comunidade, resólvense na comuna con debate directo e a busca de acordos. Segundo NOVACT (informe de xaneiro, Nueva Agenda de Paz en Siria; «Nova Axenda de Paz en Siria»), a estes espazos faltáballes un enfoque de xénero, xa que non se escoita igual a homes e mulleres nos casos de violencia de xénero. Na zona vívese en situación de pobreza, hai un difícil acceso á electricidade e Turquía limita o acceso á auga como arma de guerra. Os seus habitantes agora poden ir a Damasco con relativa seguridade, pero antes só tiñan relación co Kurdistán iraquí, e non tiñan unha boa relación.
Duración	6-8 semanas. 5 horas ao día por semana.
Materiais necesarios	Material audiovisual. Participación das axencias Next Step e Next Story, de desenvolvemento e formación xornalística. Cámaras, gravadoras e programas para poder editar material.
Desenvolvemento da actividade	Desenvolveuse unha formación en deseño de campañas orientadas á prevención da escalada do odio liderada pola organización DOS, con mozos e mozas voluntarios. Trátase dunha organización que xurdiu da universidade ao comezo da revolución siria. Posteriormente, cunha organización de mulleres vinculada ao goberno do Kurdistán sirio. Next Step e Next Story presentaron aos grupos as súas estratexias para conectar co público xuvenil, as súas habilidades audiovisuais e centradas na loita contra o discurso de odio. A campaña lanzouse mediante un <i>webinar</i> con mozos e mozas do norte de Siria, expertos e diáspora. Tivo lugar un debate moi interesante e construtivo, que continuou nas redes sociais. Unha das pezas da campaña foi unha publicación cunha fotografía de persoas de diferentes relixións falando dun tema cotián: dúas opinións moi distintas, pero capaces de atoparse para dialogar. Nas

	redes, aparecía unha muller tradicional falando sobre os dereitos das mulleres nos que non pensara, dialogando cunha muller máis mobilizada e organizada. Posteriormente, esta campaña levouse ás escolas coa intención de promover o respecto entre persoas diferentes e o diálogo, de forma que as persoas protagonistas da intervención apropiárona completamente.	
Análise de riscos (R), dificultades (D) e logros (L). Se existen dificultades relevantes, indicar os mecanismos para superalas.	R	Na zona había milicias e confrontacións. A mobilidade era complicada. Era importante para as persoas participantes que a campaña non se politizase e que ninguén (nin autoridades nin líderes de tribos) se apropiase dela (mantiveron esta independencia).
	D	A comunicación coas autoridades. Resultou complicado recoñecer a importancia de unir o campo e a cidade, non ignorar o que estaba a suceder no campo. A mobilidade non foi sinxela. Dificultades económicas para apoiar os desprazamentos das persoas voluntarias. Foi difícil que os influenciadores seleccionados cresen na mensaxe e se involucrasen na campaña.
	L	A campaña tivo un gran impacto nas redes sociais e seguiu alimentando a experiencia. As persoas voluntarias experimentaron unha aprendizaxe enorme. Saber que teñen a capacidade intelectual para facelo deulles autonomía. Estaban na primeira liña tomando decisións e equivocándose.
Que cambios ou transformacións fomenta ou xerou esta experiencia?	Hai un inicio de cambio de mentalidade. Pasouse do insulto ao diálogo. É unha campaña para deter algo que leva á xente a un lugar no que non quere estar. Todas as persoas participantes tiñan claro que, coa caída de Assad, é importante construír a convivencia.	
Leccións aprendidas, recomendacións para o futuro e adaptación ao traballo coa mocidade.	É moi importante que exista unha formación que sexa didáctica pero non simplista. Resulta fundamental implicar ás persoas voluntarias desde o inicio.	

Xordania

«Digital organizing»

Temática(s) da CP que traballa	x	Igualdade de xénero e prevención das violencias
		Coidado do medio ambiente
	x	Defensa dos dereitos humanos
	x	Interculturalidade e loita contra a discriminación
		Loita contra a pobreza
		Non-violencia/afrontamento pacífico de conflitos/outros contidos específicos
Outras temáticas, que inclúe	- Apoderamento da mocidade - Fomentar o rol das mulleres como construtoras de paz - Contrarrestar o discurso de odio	
Obxectivo(s):	O obxectivo principal da boa práctica «Digital Organizing» en Xordania é promover o apoderamento da mocidade facilitándolles as ferramentas, coñecementos e estratexias que lles permitan liderar iniciativas de sensibilización e converterse en axentes de cambio activos nas súas comunidades. A intervención busca fortalecer a súa capacidade para identificar problemas locais, mobilizar aos seus pares e xerar un impacto positivo ao combinar habilidades dixitais, pensamento crítico e liderado comunitario. Deste modo, os mozos e as mozas non só adquiren competencias prácticas, senón que tamén desenvolven un sentido de protagonismo e responsabilidade ante os desafíos sociais ao seu redor.	
Poboación obxectivo ou especificamente vinculada	A intervención diríxese a mulleres e mozos de entre 18 e 35 anos, un grupo de idade clave para promover o liderado comunitario e a participación activa nos procesos de cambio social. A poboación participante componse principalmente por persoas refuxiadas, moitas delas procedentes de áreas rurais e con diversidade funcional, que se enfrontan a desafíos particulares de acceso a recursos, educación e oportunidades de	

	participación. O proxecto busca atender estas especificidades ofrecendo espazos inclusivos e adaptados que permitan á mocidade desenvolver as súas habilidades dixitais, comunicativas e de liderado. Desta forma, poténciase o seu protagonismo nas iniciativas de sensibilización e facilítase que poidan incidir nas súas comunidades de xeito significativo, xerando un efecto positivo e sostible a nivel local.
Localización ou zona de intervención	Amaan, Mafraq e Zarqa en Xordania Educación non formal
Algún dato clave que nos permita coñecer mellor o estado no que se atopa no teu contexto a temática ou o eixe da Cultura de Paz na que se centra esta experiencia?	En Xordania, abordar temas como a interculturalidade e a igualdade de xénero enfróntase a importantes barreiras derivadas da autocensura e das normas sociais predominantes. Aínda que estes temas se debaten con frecuencia, na práctica adoitan tratarse de xeito superficial, evitando afondar en debates críticos en profundidade que poderían xerar tensións ou dúbidas na comunidade. Esta limitación dificulta a construción de análises máis profundas e reflexivas sobre os problemas sociais, restrinxindo a capacidade da mocidade para exercer unha crítica social auténtica e fomentar un cambios significativos nas súas contornas. A experiencia salienta a necesidade de deseñar estratexias pedagóxicas e de facilitación que permitan explorar estes temas de forma segura, respectuosa e participativa, fomentando espazos de diálogo crítico sen poñer en perigo a aceptación social nin a seguridade das persoas participantes.
Duración	O proxecto ten unha duración total de nove meses e estrutúrase en distintas fases que permiten un desenvolvemento progresivo e coherente das actividades. A primeira fase, cunha duración de dous meses e medio, céntrase na sensibilización, preparando as mozas e os mozos participantes para comprender os temas clave e xerar conciencia sobre os problemas que abordarán nas súas comunidades. A segunda fase, cunha duración dun mes, dedícase á

	creación de campañas de sensibilización. Durante este período, as persoas participantes deseñan contidos, mensaxes e estratexias de comunicación que reflicten a súa visión e as necesidades que se identificaron na súa contorna, consolidando as súas capacidades creativas e de liderado. Por último, a terceira fase, que se estende durante seis meses, céntrase na publicación e difusión das campañas. Esta etapa permite que as iniciativas que se xeraron cheguen a un público máis amplo, poñendo en práctica as competencias adquiridas e avaliando o impacto das accións nas comunidades destinatarias.
Estratexia de intervención e/ou metodoloxía(s)	A estratexia de intervención do proxecto céntrase no fortalecemento do liderado xuvenil mediante un enfoque de «youth-led movement», no que a propia mocidade é a protagonista e a responsable da planificación, execución e seguimento das iniciativas de sensibilización. Este enfoque busca apoderar as persoas participantes, dándolles autonomía e fomentando a súa capacidade para incidir de maneira directa nas súas comunidades. O proxecto tamén se basea en alianzas estratéxicas con organizacións socias locais, que aportan coñecemento do contexto, facilitan a implementación de actividades e contribúen á sustentabilidade das accións. Tamén se invita a influenciadores e axencias da ONU a ofrecer a súa opinión sobre as campañas que desenvolveu a mocidade, enriquecendo os contidos e fortalecendo a visibilidade e a lexitimidade das mensaxes. Por último, a metodoloxía incorpora a mobilización comunitaria non violenta, fomentando a participación activa da poboación local e promovendo a difusión de mensaxes de cambio social de xeito seguro e respectuoso. Esta combinación de liderado xuvenil, colaboración institucional e mobilización comunitaria permite que o proxecto xere un impacto sostible, construíndo capacidades e redes que perduran máis alá da duración formal da intervención.
Materiais necesarios	O proxecto conta cunha plataforma dixital que é un dos seus principais recursos educativos: o sitio web https://academy.novact.org, que ofrece un conxunto de 10 cursos e materiais teóricos que están deseñados para

	a formación e a sensibilización sobre temáticas clave. Esta plataforma permite ás persoas participantes acceder a contidos estruturados sobre liderado, mobilización comunitaria e habilidades dixitais, garantindo unha aprendizaxe flexible e autónoma. Durante a intervención, as mozas e os mozos realizaron cursos específicos que fortalecieron as súas competencias prácticas e estratéxicas, incluíndo técnicas de redes sociais, <i>storytelling</i> e ciberseguridade. Estas formacións proporcionáronlles as ferramentas que necesitan para deseñar e xestionar campañas de sensibilización con enfoque dixital, asegurando que as súas mensaxes fosen claras, efectivas e seguras. Cada campaña tiña a súa propia canle de difusión e todas as iniciativas compartíanse mediante o perfil de Instagram https://www.instagram.com/basmetjeel/, o que permitiu visibilizar o traballo da mocidade e promover a interacción coa comunidade. Esta combinación de plataforma educativa e canles de difusión dixitais foi clave para potenciar a participación activa, a apropiación dos contidos e a difusión de mensaxes para o cambio social.
Desenvolvemento da actividade	O desenvolvemento do proxecto estruturouse en tres fases complementarias, que permitiron avanzar de maneira progresiva desde a sensibilización ata a execución e difusión das campañas dixitais lideradas pola mocidade. Na primeira fase, realizouse un proceso de <i>outreach</i> con organizacións socias locais e influenciadores para obter e aproveitar o coñecemento previo na mobilización comunitaria. Ao mesmo tempo, traballouse na sensibilización dos mozos e mozas mediante cursos en liña dispoñibles na plataforma educativa, fortalecendo as súas competencias dixitais e de liderado. Durante esta fase, tamén se formaron equipos de mozas e mozos para liderar as súas propias campañas de sensibilización, establecendo un marco de traballo colaborativo e participativo desde o inicio. A segunda fase centrouse na creación de campañas e no acompañamento próximo aos equipos, revisando os contidos e plasmando as ideas que se xeraban. As persoas participantes tamén recibiron formación en

	<i>pitching</i>, desenvolvendo habilidades para presentar e transmitir de xeito efectivo a visión e os obxectivos das súas campañas. Esta fase culminou ao realizar o «Digital Festival», un espazo para presentar as campañas aos actores clave do sector, entre os que se inclúen os influenciadores e axencias da ONU. Alí, a mocidade recibiu opinións directas e participou nun diálogo construtivo para enriquecer as súas iniciativas. Por último, na terceira fase, publicáronse e difundíronse de forma activa as campañas. Cada equipo creou as súas propias canles de difusión, mentres que todo o contido tamén se replicou nunha canle conxunta, asegurando a visibilidade das iniciativas e a posibilidade de xerar impacto nun público máis amplo. Esta fase permitiulle á mocidade apropiarse das ferramentas dixitais e fortalecer a súa capacidade para liderar os procesos de mobilización comunitaria sostibles.	
Análise de riscos (R), dificultades (D) e logros (L). Se existen dificultades relevantes, indicar os mecanismos para superalas.	R	Un dos principais riscos que se identificaron no proxecto relaciónase co compromiso da mocidade participante. Manter a súa motivación e participación activa ao longo das diferentes fases é un desafío significativo, sobre todo nun contexto onde as iniciativas dixitais e de mobilización comunitaria requiren constancia e responsabilidade. Para mitigar este risco, compartiuse coas persoas participantes toda a estrutura do proxecto e as súas fases desde o principio, o que lles permitiu visualizar claramente o seu papel e o nivel de compromiso que se precisa. Esta transparencia buscou xerar expectativas realistas, fortalecer a apropiación das actividades e fomentar un sentido de responsabilidade compartida. Ademais, implementáronse estratexias de seguimento e acompañamento constantes, deseñadas para manter o entusiasmo, resolver as dificultades e asegurar que os equipos sentisen o apoio en cada etapa do desenvolvemento das campañas.
	D	Durante a implementación do proxecto, identificáronse varias dificultades que ofrecen aprendizaxes importantes para futuras intervencións. Unha delas foi a falta de pequenos fondos asignados a cada equipo, o que limitou a capacidade das

	persoas participantes para obter os seus propios recursos para a produción dos materiais das súas campañas, restrinxindo parcialmente a creatividade e a autonomía na execución. Outra dificultade relaciónase coa temática que abordaron os equipos, xa que poucos centraron as súas iniciativas na igualdade de xénero, inclinándose en cambio por estratexias para contrarrestar o discurso de odio. Isto revela un desafío en termos de priorización e selección de contidos, así como a necesidade de ofrecer un maior acompañamento e orientación sobre a relevancia de distintos enfoques. Ademais, detectouse que as liñas entre o discurso de odio e a igualdade de xénero ás veces se esvaece, o que xera confusión tanto ao formar conceptos a partir dos temas como na forma de abordalos nas campañas. Esta situación salienta a importancia de fortalecer a formación conceptual e práctica da mocidade, garantindo que comprendan claramente os obxectivos de cada temática e como abordalas de maneira efectiva nas súas iniciativas de sensibilización.
L	Entre os principais logros do proxecto está o alto nivel de interese e participación da mocidade, que se organizou en equipos para traballar de maneira colaborativa no deseño e execución das súas campañas. Esta dinámica permitiulles crear novas redes e relacións, promovendo o intercambio de ideas e experiencias entre as persoas participantes e fortalecendo a cohesión do grupo. O proxecto tamén conseguiu xerar un ambiente seguro e de confianza onde a mocidade podía compartir experiencias persoais e reflexionar sobre os problemas da súa contorna, o que potenciou a autenticidade e o impacto das campañas desenvolvidas. Como resultado deste proceso, concretáronse oito campañas, cada unha con cinco integrantes, que permitiron experimentar a práctica da mobilización da comunidade dixital de forma estruturada e significativa. En canto á participación, o proxecto comezou con 71 mozas e mozos inscritos e, ao longo das distintas

		fases, rematou con 40 participantes activos, o que reflicte o compromiso sostido das persoas que se involucraron máis profundamente e lograron desenvolver por completo as súas iniciativas.
Que cambios ou transformacións fomenta ou xerou esta experiencia?		A experiencia xerou transformacións significativas na mocidade participante, fomentando que asumiran un papel activo como axentes de cambio dentro das súas comunidades. Mediante o deseño e a execución de campañas dixitais, os mozos e as mozas desenvolveron habilidades de liderado, comunicación e mobilización comunitaria, o que lles permitiu influír directamente na súa contorna e fomentar cambios sociais positivos. Ademais, a intervención contribuíu a xerar unha capacidade multiplicadora, xa que os coñecementos, as ferramentas e as experiencias que adquiriron as persoas participantes pódense replicar e compartir cos seus pares e outros membros da comunidade. Este efecto expansivo reforza o impacto do proxecto, garantindo que as accións de sensibilización e as aprendizaxes se traduzan en transformacións sostibles e na construción de redes de participación xuvenil máis sólidas e proactivas.
Leccións aprendidas, recomendacións para o futuro e adaptación ao traballo coa mocidade.		Entre as principais leccións aprendidas desta experiencia, destaca a importancia de manter un enfoque claro nos obxectivos e contidos do proxecto. Para que as campañas de sensibilización sexan efectivas, é esencial proporcionarlle á mocidade todos os materiais necesarios, tanto teóricos como prácticos, que lles permitan desenvolver as súas iniciativas de forma autónoma e con calidade. Tamén se identificou a necesidade de sistematizar as sesións híbridas, combinando a formación en liña con actividades presenciais, co fin de garantir a coherencia, a continuidade e unha experiencia de aprendizaxe estruturada e accesible para todas as persoas participantes. Ademais, a experiencia demostra que é fundamental asignar recursos específicos para a creación das campañas, asegurando que os equipos teñan os medios necesarios para producir materiais de difusión e poñer en práctica as súas ideas. Isto non só facilita a execución efectiva das campañas, senón que tamén potencia a

	apropiación do proxecto por parte da mocidade e reforza o seu sentido de responsabilidade e compromiso. Estas leccións salientan a importancia de planificar coidadosamente tanto os recursos como a metodoloxía, adaptando as estratexias ao traballo coas mozas e mozos e garantindo condicións que favorezan a creatividade, a participación activa e o impacto sostido da intervención.
--	---

Recomendacións para adaptar as boas prácticas ao contexto español

Campaña «Estou a favor da paz» en Kurdistán

As campañas de sensibilización públicas que fomentan mensaxes positivas de convivencia poden trasladarse á mocidade española a través da creación de murais colectivos, intervencións urbanas, cancelos nas redes sociais ou actuacións en espazos públicos. Involucrar á mocidade no deseño, creación e difusión destas mensaxes permítelles apropiarse da narrativa da paz positiva, contrarrestando discursos de odio e normalizando a linguaxe do respecto, a inclusión e a solidariedade nas súas comunidades. Ademais, é moi importante engadir, sempre que sexa posible, o factor da colaboración entre persoas diversas (persoas racializadas e non racializadas, nenas e nenos, persoas do colectivo LGBTQ+, persoas migradas e non migradas...) para que este mesmo traballo en equipo axude a romper estereotipos e desmontar prexuízos mediante o coñecemento das realidades dos demais e a colaboración.

Digital organizing en Xordania

O activismo dixital adáptase de xeito natural ao contexto español, dado o protagonismo das redes sociais, medios e espazos dixitais na vida diaria da mocidade. Capacitar a mocidade en ferramentas de comunicación dixital, produción de contido e pensamento crítico permítelles xerar campañas dixitais e medios en liña que denuncien a discriminación, fomenten a igualdade ou visibilicen as iniciativas de paz e interculturalidade. Ademais, resulta esencial traballar a alfabetización mediática e a aplicación dunha mirada crítica sobre os contidos difundidos nestes medios dixitais para así identificar loíadas e desmontar os discursos de odio que abundan nas redes sociais, fomentando un uso consciente, crítico e transformador das contornas dixitais.

Outras posibles prácticas

Ademais destas recomendacións, o equipo de educadores e educadoras do MPDL e NOVACT que nos vinculamos a este proxecto ofrecemos a continuación unha serie de guións de obradoiros que consideramos que poden inspirar o traballo educativo que aquí propoñemos:

ACTIVIDADE: Raíces	
Obxectivo	1. Fomentar a autoestima e o apoderamento desde a cultura e as raíces persoais de cada mozo ou moza. 2. Compartir as diferenzas e a diversidade a partir da experiencia persoal, aprendendo a apreciar o diferente. 3. Mellorar a escoita activa, reducir a resistencia ante o diferente e xerar cohesión social. 4. Potenciar o apoio intercultural.
Materiais	Cadeiras, móbil ou cámara de fotos.
Duración	1 sesión
Desenvolvem ento	Técnica de grupo verbal, de diálogo, na que as mozas compartirán as súas raíces e o grupo poderá valorar as diferenzas e a riqueza que hai nas diferentes culturas e aprecialas. Previo: A diferenza doutras técnicas, nesta débese realizar unha instrución previa, lembrala 3, 2 ou 1 día antes da sesión. «Tedes que buscar 1 ou 2 obxectos que permitan falar das vosas orixes: a vosa cultura, raíces, familia. Algo que vos permita traer un recordo, experiencia ou anécdota importante das vosas raíces». Inicio: Pregúntase a cada mozo ou moza se trouxo o(s) obxecto(s). Se alguén o esqueceu, animaselle a buscar entre as súas pertenzas ou unha imaxe de algo que queira presentar no seu móbil . Se non ten os medios ou non atopa nada, que imaxine o obxecto que ten e terá que describilo como se estivese diante durante a súa quenda. Ao comezo, todos fan unha rolda para saber como están os mozos e mozas. Despois explícanse as premisas: - Un por un, presentaremos o que trouxemos. Traeremos e contaremos esa anécdota ou experiencia e por que estas raíces son importantes para min. Que me deron estas raíces. É importante que as demais persoas estean en silencio. No caso de grupos de 15 ou máis mozas e mozos, faranse dous círculos que funcionarán en paralelo. Nese caso, recoméndase que haxa 2 facilitadoras, unha en cada grupo. Nesta técnica, o/a facilitador/a deberase incluír no grupo, é dicir, traer o seu propio

	obxecto e participar como unha máis, como modelo. Desenvolvemento: Lévase a cabo a técnica. Nun círculo centrípeto, sen mesas no medio, por quendas, a moza ou o mozo expón o seu obxecto e explica as súas orixes. Fano un por un. Indicacións para a facilitación: - Xerar preguntas á mocidade que sexan breves na súa explicación. - Incrementar a quenda de palabra aumenta o valor percibido do que comparten. - Preguntar que che aportou ese obxecto ou preguntar máis sobre a anécdota e a familia: para quendas onde o discurso sexa superficial, para que o mozo ou a moza poida afondar e non quede fóra da integración no grupo e superar calquera medo a compartir. - Acelerar se o tempo é limitado: pedirlle á mocidade que fale máis rápido se pasou moito tempo e aínda quedan moitos mozos e mozas. Peché: Con 20 minutos pódese traballar ben. Débense explorar os seguintes temas: - Como me sentín ao explicar o que sentía ao pensar no que ía explicar. - O que me gustou/me sorprendeu escoitar doutro compañeiro ou compañeira. - Se hai tempo, «Algo que me gustaría dicirlle a alguén sobre o que escoitei». - Abrir o tema: «Por que cando unha cultura é diferente xera rexeitamento?» «Contar e escoitar o que xerou rexeitamento ou que vos xerou?» Finalizar pedíndolles que apoiem a outras persoas e as súas culturas para que poidan sentirse como eles e elas se sentiron nesta sesión.
--	---

V. Recomendacións finais xerais

A continuación, presentamos unha serie de suxestións para adaptar as experiencias de traballo que se inclúen neste manual, orientadas a fomentar a participación da mocidade na construción da paz, co fin de reforzar o seu potencial transformador.

1. Adaptación ao contexto local

- **Conectar o próximo e o global:** facilitar a identificación da expresión das diferentes formas de inxustiza social ou violencia (directa, cultural e estrutural) que acontecen no territorio de intervención, conectadas co eixe temático vinculado á construción da paz, así como a súa conexión coas súas manifestacións noutros lugares do mundo. Desta forma, podemos abordar problemáticas transfronteirizas, como a precariedade laboral xuvenil, o racismo estrutural, a violencia machista, a violencia nas redes sociais e os discursos de odio, destacando factores en común e diferenzas, sen deixar de salientar o fenómeno da interseccionalidade.
- **Escoitando desde o principio:** a mocidade debe participar no deseño dos procesos educativos nos que participa, non só beneficiarse deles. Deste xeito, a concreción das subtemáticas que se tratan na intervención e as actividades ou metodoloxías que lles dean forma, conectarán mellor cos seus intereses, serán máis relevantes e as aprendizaxes resultarán máis significativas. No proceso de diagnóstico anterior ao deseño destes manuais, revelouuse que «sentirse escoitada e poder debater» foi unha das súas principais demandas. Ademais de poder presentar círculos de palabra exploratorios de intereses, como os que se propoñen desde as prácticas educativas restaurativas, para ter algunhas pistas iniciais sobre que cuestións parecen interesar máis á mocidade no contexto español en relación con cada un dos eixes que constitúen a Cultura de Paz que abordarán estes manuais, pódense consultar estas referencias:
 - Informe de diagnóstico «SI Á PAZ»:
https://www.mpd.org/sialapaz/06_Informe%20de%20diagn%C3%B3stico%20final.pdf
 - «Informe Juventud en España 2024: entre la emergencia y la resiliencia» («Informe Mocidade en España 2024: entre a emerxencia e a resiliencia, Ministerio de Mocidade e Infancia de España», INJUVE)
- **Usar unha linguaxe accesible e culturalmente pertinente:** evitar tecnicismos nas nosas formulacións e usar códigos xuvenís (música, redes, deportes, arte urbana).
- **Valorar a diversidade interna dos grupos:** recoñecer as orixes culturais, traxectorias migratorias e identidades de xénero diversas, garantindo que se escoiten todas as voces. Ter unha mirada interseccional para así analizar como se cruzan o xénero, a clase, a etnia, a idade ou outros factores na xeración de desigualdades.

2. Condicións para un espazo seguro

- **Construír acordos de convivencia coa mocidade:** respecto, confidencialidade e escoita activa. Para formular os Círculos de Diálogo, como os que propoñen as prácticas educativas restaurativas, súxírense os seguintes acordos básicos: só fala a persoa que ten o obxecto que identifica a quenda de palabra, mentres que o resto ten o poder de escoitar; é voluntario falar; todos os membros coidan o círculo.
- **Incluír protocolos de apoio mutuo ou coidados en caso de aparición de malestares:** algúns temas (violencia, racismo, pobreza) poden activar experiencias persoais.
- **Recoñecer a mocidade como protagonista:** transmitirlles aos alumnos e ás alumnas que non os vemos como seres carentes ou receptores pasivos de contidos implica evitar a comunicación unidireccional profesor/a - alumnado, estimular a participación de toda a aula, evitar miradas adultocéntricas soberbias e, así, practicar a curiosidade xenuína polo que os mozos e as mozas coñecen ou se preguntan, así como transmitir que o coñecemento que se crea na aula se constrúe de maneira colectiva. Desta forma, non se asume que o profesorado é o único posuidor do saber e da verdade e que o alumnado é un vaso baleiro que as persoas adultas deben encher.
- **Fomentar un espazo valente:** seguindo a experiencia que se recolleu en Palestina e se presenta no *Manual Igualdade de Xénero*, trátase de ir máis alá da creación dun *espazo seguro* para poder tratar temas incómodos e xerar discursos alternativos que se afasten da inercia dominante que exalta a violencia. Para atopar inspiración ao presentar estas conversas entre persoas e grupos en contextos polarizados ou tensos que busquen facilitar que se atope unha estratexia común para lograr transformacións que garantan a convivencia a longo prazo, podemos tomar a referencia dos *Diálogos improbables* de John Paul Lederach ou *Discrepancia bienvenida: guía pedagóxica para el diálogo controvertido en el aula* («Benvida discrepancia: guía pedagóxica para o diálogo polémico na aula»), da Escola de Cultura de Pau.

3. Metodoloxías suxeridas

- **Arte e cultura:** teatro do oprimido, muralismo, música, fotografía ou circo social como ferramentas creativas que favorecen a mobilización emocional e a reflexión crítica persoal e colectiva ao experimentar situacións reais ou análogas á realidade que resulten motivadoras e conmovedoras.
- **Deportes e xogo:** fomentan a cooperación, o respecto e a prevención de violencias.
- **Diálogos e foros comunitarios:** reforzan a cohesión social, sobre todo en espazos interxeracionais e interculturais. Para o deseño destes diálogos, suxerimos recorrer a referentes das prácticas educativas restaurativas como Belinda Hopkins e o seu Tempo do Círculo ou Círculo de Palabra.
- **Tecnoloxías dixitais:** ofrecen unha oportunidade para deseñar campañas xuvenís nas redes sociais arredor da temática de interese que sexa, baseadas

na non-violencia. Como recurso inspirador para presentar este traballo, propoñemos o programa «Digital Organising», que desenvolveu NOVACT, unha formación en liña para deseñar campañas con impacto que promovan unha Cultura de Paz global mediante o uso das NTIC: <https://novact.org/es/formacio/>.

4. Factores clave de sustentabilidade

- **Procesos continuos:** evitar actividades puntuais illadas e apostar por procesos educativos baseados nun itinerario planificado de media-longa duración que permita o traballo mediante proxectos e transversalicen contidos comúns entre diferentes materias.
- **Grupos motores xuvenís:** estimular a motivación e as habilidades da mocidade para que se sintan atraídos e capaces de intervir na súa comunidade e sensibilizar ou promover a mobilización social noutras partes, xerando procesos expansivos.
- **Traballo en rede:** coordinarse con asociacións de barrio, centros educativos, servizos sociais e colectivos xuvenís para vincular as aprendizaxes con oportunidades reais de participación.
- **Responsabilidade conxunta interxeracional:** involucrar a educadores, familias e persoal dos centros xuvenís como referentes estables.
- **Implicación das autoridades locais:** clave para garantir a sustentabilidade ao longo do tempo e os seus recursos económicos.
- **Avaliación participativa:** integrar momentos nos que a mocidade avalíe o que aprendeu e suxira melloras, fortalecendo o seu papel como participante na creación dos procesos.

En definitiva, estas recomendacións non son unha receita única, senón un conxunto de orientacións abertas, que cada grupo e cada educadora ou educador poderá adaptar á súa propia realidade. O fundamental é manter a convicción de que a mocidade ten un rol protagonista na construción da paz e a xustiza ambiental, e que a nosa tarefa educativa consiste en acompañar, facilitar e potenciar as súas capacidades. Desde esta perspectiva, cada experiencia pode converterse nunha semente de cambio, nunha oportunidade de aprendizaxe compartida e nun paso firme cara a un futuro máis xusto, sostible e en paz.

VI. Glosario

1. **Antirracismo:** «movemento social e político encabezado e planificado por persoas racializadas que ten como obxectivo acabar co racismo estrutural en todas as súas expresións: institucional, social, simbólicas ou concretas» (SOS Racismo Madrid).

- 2. Convivencia intercultural ou interculturalidade:** «presenza e interacción equitativa de diversas culturas e a posibilidade de xerar expresións culturais compartidas, adquiridas mediante o diálogo e unha actitude de respecto mutuo» (UNESCO). Desde unha mirada crítica e transformadora, recoñécese a necesidade de transcender a concepción tradicional da interculturalidade, que se adoita limitar a celebrar a diversidade sen cuestionar as desigualdades estruturais que sofren as nosas sociedades. Este enfoque implica xerar espazos de encontro e intercambio desde unha posición de igualdade real, desmontando os discursos que asocian a perigosidade coa migración e fomentando narrativas inclusivas baseadas nos dereitos humanos, a empatía, a igualdade e un sentido de pertenza compartido. Abordar este eixe é fundamental para avanzar cara a unha cultura de paz que non só valore a diversidade, senón que tamén actúe sobre as raíces profundas da desigualdade e a exclusión.
- 3. Discriminación:** é o trato desigual e desfavorable a unha persoa ou grupo por motivos como a súa orixe étnica, xénero, idade, capacidades ou relixión, o que limita ou anula os seus dereitos e liberdades fundamentais. Baséase en prexuízos, estigmas e estereotipos, e maniféstase en actitudes de rexeitamento e exclusión que impiden a participación plena na vida social, económica e cultural. Opera como unha forma de expresión de violencia tanto directa como cultural (valores, crenzas, normas e prácticas sociais que normalizan, xustifican ou minimizan a violencia) ou estrutural, porque o sistema desigual impide que certos grupos accedan a recursos básicos (como educación, saúde, emprego ou vivenda) en igualdade de condicións.
- 4. Inclusión:** «é o obxectivo das políticas que fomentan a interculturalidade que valoran a diversidade e pretenden ofrecer igualdade de dereitos e oportunidades creando condicións para a participación plena e activa de todos os membros da sociedade baseándose nun conxunto común de valores, un sentido compartido de pertenza á comunidade e unha identidade local pluralista» (Consejo de Europa, «Consello de Europa»). Queremos diferenciar a inclusión que defendemos dos modelos asimiladores ou integradores, que consisten en promover que as persoas, grupos minoritarios ou en situación de menor poder social que outro hexemónico se axusten aos valores dominantes e deban reducir ao espazo privado as súas propias expresións culturais, condicionando desta forma a súa pertenza á nova comunidade mediante este esforzo de axuste unidireccional.
- 5. Migración:** movemento de persoas desde o seu lugar de residencia habitual a un novo lugar de residencia, a través dunha fronteira internacional ou dentro dun país. Na maioría dos casos, as persoas migrantes internacionais desprázanse por motivos relacionados co traballo, a familia ou os estudos. Tamén hai persoas que se deben abandonar os seus fogares e países de maneira forzosa por

conflitos, persecucións, desastres ou outras razóns. As persoas desprazadas transfronteirizas, como as que buscan asilo ou refuxio, representa só unha porcentaxe relativamente pequena de todas as persoas migrantes internacionais. A migración existiu durante toda a historia da humanidade.

6. **Persoa racializada:** «unha persoa que, en virtude de características físicas, fenotípicas, culturais ou de orixe percibida, categorízase socialmente como diferente da maioría branca ou dominante e que, por esta razón, pode expoñerse a procesos sistemáticos de discriminación, exclusión ou violencia estrutural. A racialización non se basea en diferenzas biolóxicas reais, senón en construcións sociais que asignan xerarquías a determinados grupos segundo a súa «raza» ou orixe étnica percibida». (Consejo para la Eliminación de la Discriminación Racial o Étnica (CEDRE) Gobierno de España, «Consello para a Eliminación da Discriminación Racial ou Étnica (CEDRE), Goberno de España»).
7. **Racismo:** «o racismo sistémico pódese definir como as políticas e prácticas no conxunto dunha sociedade que xeran vantaxes inxustas e constantes para algunhas persoas e un trato inxusto ou prexudicial para outras por motivos de pertenza étnica» (Amnistía Internacional), por exemplo, considerando os valores ou as formas de facer as cousas das segundas son de menor valor ou indesexables, ou privilexiando as persoas brancas nos procesos de colocación laboral e acceso aos recursos.
8. **Xenofobia:** «conxunto de actitudes, prexuizos e comportamentos que nos levan a rexeitar, excluír e, a miúdo, denigrar as persoas por percibilas como estranxeiras ou alleas á comunidade, á sociedade ou á identidade nacional. Trátase dunha actitude que pode causar moita dor e dano ás persoas refuxiadas e migrantes. A xenofobia pode manifestarse a través do rexeitamento verbal, pero tamén mediante accións de violencia física ou psicolóxica. Ninguén nace xenófobo ou xenófoba, é unha actitude aprendida». (Organización Internacional de las Migraciones Chile, «Organización Internacional das Migracións Chile»)

